

فرهنگ در مکتب شهرسازی اصفهان

نوید فتاحی سده^۱، علی افیونیان^۲

چکیده

در سال ۹۹۶ هجری قمری، شاه عباس اول از سلسله صفویان به پادشاهی ایران رسید و در سال ۱۰۰۷ هجری قمری، با برگزیدن اصفهان به عنوان پایتخت، فصل جدیدی در معماری و شهرسازی ایران آغاز کرد. این سبک نو با توسط بزرگانی چون شیخ بهایی، میرفندرسکی، میرداماد، ملاصدرا و... به اوج شکوفایی خود رسید و به مکتب اصفهان در شهرسازی شهرت یافت. صفویان با پایه گذاری حکومتی ایدئولوژیک بر مبنای اسلام شیعی دوازده امامی و اعلام این شریعت به عنوان دین رسمی کشور، فرهنگ ایرانی را با ایدئولوژی شیعی آمیختند و در زمان شاه عباس اول این فرهنگ ایرانی اسلامی به طور جدی در معماری و شهرسازی ایران متجلی شد. این مکتب روح شهر را بر کالبد آن ارجح می‌شمارد و بر پایه ی روابط اجتماعی میان مردم در محله و به طور کلی شهر استوار است. با بررسی ابعاد طراحی و برنامه ریزی شهری در این مکتب، به روش تفسیری تاریخی، نقش فرهنگ در این مکتب را بررسی می‌کنیم و نتیجه می‌گیریم که چون این نگرش در شهرسازی، شهر را موجودی زنده و پویا می‌شمارد، فرهنگ و فرهنگ‌گرایی در جزء جزء آن نمود پیدا می‌کند و به طور کلی این مهم یک اصل لاینفک در این مکتب شمرده می‌شود.

واژه های کلیدی: شهرسازی مکتب اصفهان، شهرسازی فرهنگ‌گرا، فرهنگ ایرانی اسلامی، صفویه

۱- مقدمه

در سال ۹۹۶ هجری قمری، شاه عباس اول از سلسله صفویان به پادشاهی ایران رسید و در سال ۱۰۰۷ هجری قمری، با برگزیدن اصفهان به عنوان پایتخت، فصل جدیدی در معماری و شهرسازی ایران آغاز کرد. این سبک نو با توسط بزرگانی چون شیخ بهایی، میرفندرسکی، میرداماد، ملاصدرا و... به اوج شکوفایی خود رسید و به مکتب اصفهان در شهرسازی شهرت یافت. صفویان با پایه گذاری حکومتی ایدئولوژیک بر مبنای اسلام شیعی دوازده امامی و اعلام این شریعت به عنوان دین رسمی کشور، فرهنگ ایرانی را با ایدئولوژی شیعی آمیختند و در زمان شاه عباس اول این فرهنگ ایرانی اسلامی به طور جدی در معماری و شهرسازی ایران متجلی شد. این مکتب روح شهر را بر کالبد آن ارجح می‌شمارد و بر پایه ی روابط اجتماعی میان مردم در محله و به طور کلی شهر استوار است. در طراحی شهری ایرانی اسلامی هم خلوت یک انسان در نظر گرفته می‌شود و هم جلوت او؛ یعنی هم درون و هم برون. در کل سعی بر این است که هماهنگی میان درون و برون ایجاد شود. یعنی در حقیقت شهر به عنوان خانه بزرگ در نظر گرفته می‌شود و فرهنگی که در ساخت خانه حاکم است در ساخت شهر هم در نظر گرفته می‌شود. وقتی وارد یک شهر می‌شویم، اگر این شهر اصولی طراحی نشده باشد و نسبت اجزای مختلف شهر به گونه ای نباشد که برای

روح و روان انسان آرامش ایجاد کند تنش های عصبی بی اختیاری را ایجاد می کند. شهر برای انسان ساخته می شود و اگر در این قلمرو عنصر انسان نادیده گرفته شود و فضاهای شهر براساس نیازهای روحی روانی و همچنین اصول فرهنگی او ساخته نشود انسان را دچار نوعی اضطراب رفتاری می کند. به طور کلی ذهن انسان دائماً در سدد نظم بخشیدن به محیط اطراف خود است و ابزار این کار همان فرهنگ می باشد؛ چراکه تمامی فرهنگها اعم از سنتی و مدرن دارای نوعی سیستم نظم دهی می باشند. حال آنکه مکتب اصفهان در شهرسازی، از فرهنگ ایرانی اسلامی بهره می برد؛ لذا این نظم رنگی بویی الهی و مقدس به خود می گیرد.

۲- مکتب اصفهان در شهرسازی

۲-۱- خاستگاه

تشکیل دولت صفوی سبب شد تا حیات عقلی شیعی به اوج خود رسد؛ تشیع اثنی عشری به هویت سیاسی و فرهنگی مستقلی دست یابد و این هویت و شخصیت را خمیرمایه ی فرهنگی همه ی شئون زندگی پس از خود قرار دهد. کلام شیعی که همواره نقش برج و باروی ایمان مذهبی را ایفا کرده بود، در عصر صفوی که هیچ جریان دیگری معارض آن نبود، با مسائل عملی اجتماعی بی شماری رو به رو شد و بیش تر قوت اولیه ی خود را از دست داد. اما فقه به لحاظ مواجهه با اوضاع و احوال جدید، روی به پیشرفت سریع نهاد. و بدین ترتیب فرهنگ ایران که عمدتاً رنگ شیعی داشت، زمینه را برای شکفتن آرای حکمی اشراقی، فلسفی و عملی مهیا ساخت.

این حکمت که در سراسر عصر صفوی در عراق، سوریه و هندوستان که پیوندهای بسیار نزدیکی با ایران داشتند رواج یافت، اجماًلاً مکتب اصفهان نامیده می شود. مرکز این حکمت نه تنها اصفهان، پایتخت صفویان، بلکه شهرهایی چون شیراز، کاشان، قزوین و تبریز بوده است. این حکمت که در روزگاران صفویان روی به تکامل گذارده و تا به عصر ما تداوم یافته است، آمیزه ای ست از چندین رشته که بر چارچوب تشیع به هم بافته شده است. مهم ترین عناصر حکمت عبارت اند از: تعالیم باطنی ائمه (ع) به خصوص مطاوی نهج البلاغه ی امام نخست، علی (ع)؛ حکمت اشراقی سهروردی که حاوی جنبه هایی از نظریات ایران باستان و آرای هرمسی و تعالیم صفویان نخست است. (به خصوص آرای عرفانی ابن عربی و میراث فیلسوفان یونانی). از این روی، جای شگفتی نیست که بسیاری از رسالات حکمی، بحث را با منطقی آغاز می کنند و با جذب های عارفانه در پرتو تجرید و اشراق عقل پایان می برند.

از حکمایی که مکتب اصفهان را در دل این حکمت پرورانده اند، می توان از شیخ بهاء الدین عاملی مشهور به شیخ بهایی، چهره ی ممتاز مکتب اصفهان در شهرسازی و معماری، میرداماد، چهره ممتاز این مکتب در فلسفه و کلام، میرزا ابوالقاسم میرفندرسکی، ملامحسن فیض کاشی، مجلسی دوم و صدر الدین شیرازی مشهور به ملاصدرا نام برد. شیخ بهاء الدین عاملی، متکلم و فقیه میرز زمان خود که صدر علمای اصفهان نیز بود، نقشی سترگ در تدوین مکتب اصفهان در معماری و شهرسازی داشت. شیخ بهایی در سراسر آثارش، از شعر گرفته تا معماری و از معماری گرفته تا شهرسازی، بر رجحان شهود عقلانی بر معرفت استدلالی تأکید ورزیده است. وی در آثارش عمدتاً بر وطن مألوف و سرزمین نا کجا آباد نظر دارد. او در این راه به چنان درجه ای از کمال روحی و ورا ی اصول و قواعد نظری رسیده بود که همه ی آثارش سرشار از ارزش های معنوی است. حتی در آثار معماری و شهرسازی که منسوب به اوست، رایحه

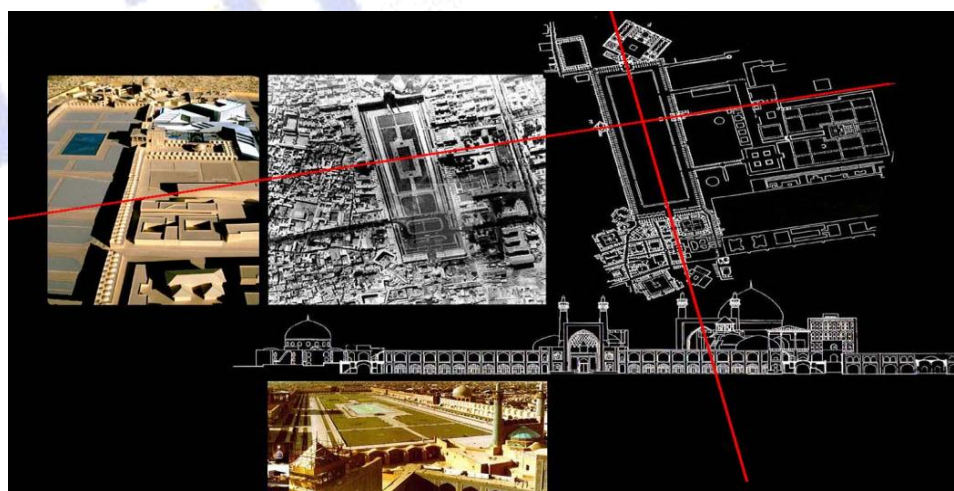
معنوی به مشام می رسد. چنین است که از دل حکمتی که مکتب اصفهان در فلسفه، شعر، نقاشی، ادبیات، موسیقی و... در آن پرورانیده می شود، مکتب اصفهان در معماری و شهرسازی نیز متولد می شود.

۱-۲- اصول مهم در طراحی شهری در مکتب شهرسازی اصفهان

در طراحی شهری مکتب اصفهان سه اصل مهم وجود دارد؛
اول استخوان بندی اصلی شهر است که ترکیبی است از طراحی اندامواره (ارگانیک) و طراحی خردگرا (راسیونل) با تاکید بر بهره برداری بومی.
دوم توسعه شهر است که این مکتب بافت قدیمی شهر را مورد کالبد شکافی قرار نمی دهد؛ بلکه به ایجاد بافت نو در کنار بافت قدیم شهر تاکید دارد.
سوم وجود یک میدان اصلی به عنوان مرکز ثقل شهر است.

۲-۲- عناصر اصلی شهر ایرانی اسلامی در مکتب اصفهان در شهرسازی

شهر ایرانی اسلامی از منظر مکتب شهرسازی اصفهان دارای چهار عنصر اصلی میباشد؛
امت که در محلات متجلی ست؛
مذهب که در مساجد مدارس متجلی ست؛
اصناف که در بازار متجلی ست؛
حکومت که در کاخ و کوشک متجلی ست.
این چهار عنصر در میدان نقش جهان، که از مظاهر بی نقص معماری و شهرسازی این مکتب محسوب می شود، به وضوح قابل مشاهده هستند.

شکل شماره ۱: میدان نقش جهان اصفهان

۳- فرهنگ

فرهنگ به مجموعه ارزشها و عقاید مردمی که ایده و آرمانهای آنها در یک جهانبینی شکل گرفته است، اطلاق میشود؛ این اصول و قواعد، آنها را به گزینه های سیستماتیک و پایدار رهنمون میدارد. مجتمعهای زیستی در اثر

تصمیمات و فعالیتهای افراد مختلف شکل می گیرد و به صورت یک تمامیت با هویت در می آید؛ به طوریکه اگر شخص یا نظام اطلاعات و سیستم نظم دهی فرهنگی خاص آشنا باشند، قادر خواهد بود که یک شهر چینی را از یک شهر فرانسوی و یک منظره پروئی را از هندی تمیز دهد. از طریق چنین گزینش هایبست که عادات، خلق و خوی، نقشها و رفتارها و همچنین محیط زیست شکل میگیرد؛ تمامی این جوانب در جهت تقویت هم عمل کرده و میبایستی تشابه های حاصله از مدل مشترک بنیادین را آشکار سازند.

بنیان همه فرهنگها، تصورات و اندیشه هایی است که مشخص میکنند چه چیزی مهم، ارزشمند، مطلوب و پسندیده است؛ این تصورات انتزاعی، یا ارزشها، به آدمیان در تعامل با دنیای اجتماعی، معنا میدهند و آنها را هدایت میکنند. هنجارها، قواعدی برای رفتارند که ارزشهای یک فرهنگ را منعکس میکنند یا تجسم میبخشند. ارزشها و هنجارها در کنار یکدیگر به چگونگی رفتار اعضای یک فرهنگ در محیط اجتماعیشان شکل میدهند.

بنابراین نکته اساسی در رویکرد فرهنگ گرا به شهر، وجود نوعی ایدئولوژی واحد در عین وجود خرده فرهنگها در یک زیستگاه شهری میباشد؛ این مهم همانطور که مبرهن است نیاز به یک رهبر و پیشوا دارد؛ به طوریکه در تمام جوامع و زیستگاه های فرهنگ گرا یک رهبر که اسوه آن فرهنگ و ایدئولوژی محسوب میشود در رأس کار قرار دارد.

۴- فرهنگ در مکتب شهرسازی اصفهان

با توجه به تعاریفی که بیان شد میتوان مکتب اصفهان در شهرسازی را یک شیوه فرهنگ گرا دانست؛ از ابتدای شکل گیری این مکتب، ایدئولوژی اسلام شیعی در کنار فرهنگ ایرانی بخش لاینفک این مکتب میباشد؛ هر فرهنگی مبین نوعی نظم مقدس میباشد که از واحد مسکونی تا مجتمع زیستی مبسوط است؛ یعنی آرمان شهر؛ نکته قابل توجه میزان موفقیت این الگوی اتوپیایی نسبت به الگوهای هم عصر خود در سایر نقاط جغرافیایی، مانند سبک باروک در اروپای رنسانسی، می باشد. اهمیت فرهنگ در هر چهار عنصر آرمانشهر مکتب اصفهان مشهود است؛ در واقع دولت صفوی در زمان شاه عباس اول، تا حدی به منظور تثبیت قدرت خود، این الگو را پیش گرفت؛ چراکه فرهنگ ایرانی اسلامی در آن عصر خواسته مردم ایران بود و صفویان از تشیع برای مشروعیت و فرهنگ برای مقبولیت خود بهره جستند. در این زمان بود که اصولی منطبق بر فرهنگ ایرانی اسلامی چون اصل سلسله مراتب، اصل کثرت، اصل وحدت، اصل تمرکز، اصل تجمع، اصل تباین، اصل اتصال، اصل توازن و... با توانمندی شخصیتهایی چون شیخ بهایی ترکیب و شاهکارهایی بی نظیر در این عصر خلق شد. این مکتب خونگرمی، مهربانی و احساسات عاطفی شهروندان را تقویت میکند؛ شهر به سوی تعاون و همکاری پیش میرود؛ مردم میتوانند استعدادهای ذاتی خود را بروز دهند؛ شهر در جهت نوعی مداراگرایی قرار میگیرد؛ شهر احساس امنیت در انسان ایجاد میکند و از ارزشهای مذهبی، آداب رسوم محلی و سنتهای با ارزش پاسداری میکند؛ چنین شهری، از محلات متمایز که بر اساس قومیت، مذهب، تجارت و یا کاربری به وجود آمده اند، تشکیل شده و ساکنین محله، به محله خود علاقه و وابستگی خاص دارند.

۵- نتیجه گیری

مکتب اصفهان در شهرسازی، شهر را موجودی زنده و پویا میندازد؛ شهر را جراحی میکند، نه کالبد شکافی؛ این مکتب بر پایه فرهنگ بنا شده؛ چراکه هر موجود زنده ای دارای فرهنگ خاص خود میباشد. با این تفاسیر الگوی این

مکتب بدون شک الگویی ست فرهنگ گرا و فرهنگ بخشی لاینفک از این مکتب محسوب میشود؛ مادامی که مردم در چنین شهری به فرهنگ ایرانی اسلامی خود ملتزم باشند، این مکتب میتواند آرمانشهری برای آنان ایجاد کند؛ چراکه مبانی نظری خود را بر پایه فرهنگ مقدس الهی بنا کرده است.

تشکر و قدردانی

با تشکر از استاد گرامی جناب آقای مهندس امیر اصلان فیلا و دانشمند فرزانه جناب آقای دکتر محسن حبیبی.

مراجع

- ۱- اهری، زهرا (۱۳۸۰)، مکتب اصفهان در شهرسازی، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران، معاونت پژوهشی
- ۲- بلخاری، حسن (۱۳۹۲)، مصاحبه با روزنامه جام جم
- ۳- حبیبی، محسن (۱۳۹۱)، مکتب اصفهان، چاپ اول، تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی
- ۴- حبیبی، محسن (۱۳۹۱)، از شار تا شهر، چاپ دوازدهم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران
- ۵- حبیبی، محسن (۱۳۷۷)، مکتب اصفهان در شهرسازی، فصلنامه هنرهای زیبا
- ۶- راپاپورت، امس (۱۳۶۶)، منشأ فرهنگی مجتمع های زیستی، ترجمه راضیه رضازاده، چاپ اول، تهران: دانشگاه علم و صنعت
- ۷- شکوئی، حسن (۱۳۹۰)، دیدگاه های نو در جغرافیای شهری، جلد اول، چاپ چهاردهم، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)
- ۸- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۹)، جامعه شناسی، ترجمه حسن چاوشیان، ویراست چهارم، چاپ هفتم، تهران: نشر نی

۱- نوید فتاحی سده- دانشجوی مهندسی شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان (Navidfatt@gmail.com)

۲- علی افیونیان- دانشجوی مهندسی عمران دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان (Aliafiounian@gmail.com)